

МАЛЯРЕНКО В. Т.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
(Національна академія
прокуратури України)

КВАСНЕВСЬКА Н. Д.,
кандидат юридичних наук, докторант
(Державний науково-дослідний
інститут Міністерства внутрішніх
справ України)

УДК 351.87:342.9(477)'06

ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ УКРАЇНСЬКОГО СУДОЧИНСТВА ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ ДО СУДІВ

Статтю присвячено історичному періоду переходу судочинства від адміністрації до судів, правовому забезпеченню цього процесу в ході судової реформи в XIV – XVI ст., поступовому відокремленню судової влади від адміністративної, спробі розмежування компетенції суду за колом справ, початку процесу формування інституту професійних суддів, а також виходу на передній план здійснення правосуддя, а не одержання судової платні тощо.

Ключові слова: судочинство, суди, судова реформа, професійні судді, правосуддя.

Статья посвящена историческому периоду перехода судопроизводства от администрации к судам, правовому обеспечению данного процесса в ходе судебной реформы в XIV – XVI вв., постепенному отделению судебной власти от административной, попытке разграничения компетенции суда по кругу дел, началу процесса формирования института профессиональных судей, а также выхода на первый план осуществления правосудия, а не получение судебной платы.

Ключевые слова: судопроизводство, суды, судебная реформа, профессиональные судьи, правосудие.

Paper is devoted to the highlighting of the historical period of the transition of justice from the administration to the courts, legal support of mentioned process during judicial reformation in XIV – XVI centuries, as a gradual separation of the judiciary from the administration, as well as to an effort of the distribution of a competence of the court in the cases, the start of the process of formation of the institution of professional judges, and the domination of the realization of justice before getting the judicial board.

Key words: legal proceedings, courts, judicial reform, professional judges, justice.

Вступ. У лютому 2002 р. Верховна Рада України прийняла новий Закон України «Про судустрій України». Прийняття цього закону зумовлено Конституцією України й міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких в Україні надано вищим законодавчим органом нашої держави, і є реалізацією одного із завдань першої концепції судово-правової реформи, оголошеної Постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. [1].

Відповідно до ст. 1 цього закону державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи судової влади здійснюють свої повноваження ви-

нятково на підставах, у межах і порядку, передбачених Конституцією України та законами. У п. 5 цієї статті зазначено, що судова влада характеризується ознаками, які відрізняють її від інших гілок державної влади. Здійснюючи повноваження, судова влада діє на засадах незалежності, самостійності, відокремленості, винятковості та підзаконності. Незважаючи на постійні спроби реформувати судову систему України відповідно до декількох концепцій, зазначені положення залишаються основоположними, проте так було не завжди.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження становлення самостійності судів на території України в XIV – XVI ст. та спроба розмежування компетенції суду за колом справ, початком процесу формування інституту професійних суддів, а також виходом на передній план здійснення правосуддя, а не одержання судової платні тощо.

Серед науковців так чи інакше теми досліджуваного нами питання торкалися такі вчені, як М.О. Чельцов-Бебутов, Р.Л. Хачатуров, М.Б. Свердлов, О.М. Філіппов та інші.

Результати дослідження. Треба зазначити, що законодавство про судоустрій в Україні має багатовікову історію. Воно започаткувалося ще за часів Русі – держави, яка утворилася в кінці IX ст. внаслідок об'єднання двох великих слов'янських політичних центрів – Київського й Новгородського. Таке об'єднання стало об'єктивним і закономірним результатом як внутрішнього соціально-економічного, так і політичного розвитку східних слов'ян [2]. За час існування Русі відбувався активний процес становлення й розвитку її права, значна частина норм якого отримала писане закріплення насамперед у літописах і збірниках права, а частина існувала у формі усного звичаєвого права.

Із самого початку існування Русі на її теренах діяли також норми права, що регулювали порядок здійснення судочинства. Так, І.В. Петров, аналізуючи свідчення про судовий процес у Русі в 882–980 рр., що міститься в русько-візантійських договорах 911 і 944 рр. (у них згадується й найдавніший із відомих збірників давньоруського права – «Закон Руський» [3]), а також наводяться у творах іноземних, переважно арабських, авторів, відмічає, що давньоруський процес цього часу «не був хаотичним нагромадженням суперечних один одному процесуальних дій, а спирався на цілу групу основоположних правових ідей, таких як презумпція невинуватості; здійснення «суду» на основі змагальності й відносної рівноправності сторін; обов'язковість виконання рішень і вироків суду; відповідність суспільної небезпеки злочинного діяння призначеному покаранню» [4].

М.О. Чельцов-Бебутов, зіставляючи норми договорів Русі з Візантією й літописні свідчення, дійшов висновку про те, що «у X ст. (а можливо і в IX ст.) уже існував суд як державний орган. Він не був, звичайно, відокремлений від адміністративних органів» [5]. Це був суд або самого великого київського князя, або поставлених ним суддів – княжих мужів, тіунів або намісників» [6]. Розглядаючи справи за скаргами зацікавлених осіб, судді керувалися нормами «Закону Руського» та усного звичаєвого права.

Найбільш повно в Русі порядок розгляду конфліктів, які виникали внаслідок вчинення злочинів, регулювався нормами Руської Правди – визначної пам'ятки права давньоруської держави. Відомі три редакції Руської Правди: Коротка Правда, Просторова Правда та Скорочена Правда. Коротка Правда, яка складається з Правди Ярослава та Правди Ярославичів, як єдиний збірник права, на думку вчених, виникла в кінці XI ст. або на початку XII ст. Просторова Правда – звід відносно розвинутого феодального права – заснована на тексті Короткої Правди та Статуту Володимира Мономаха. Її створення як єдиного збірника права більшість дослідників відносить до першої чверті XII ст. [7]. Однак треба зазначити, що до цього часу остаточне місце й час складання Просторової Правди все ще наукою не з'ясовані.

У Руській Правді, насамперед у Просторовій Правді, містилися норми процесуального права, сформовані як законодавцем, так і ті, що були відомі практиці протягом декількох попередніх століть. Так, деякі з норм Руської Правди процесуального характеру стали результатом трансформації звичаїв, застосовуваних ще в найбільш ранній період Русі. Р.Л. Хачатуров, наприклад, відносить до звичаєвих форм судових доказів, закріплених у Руській Правді, такі докази, як присяга, ордалії, показання свідків [8].

Трансформованими звичаєвими нормами цей дослідник вважає й статті Руської Правди про «звід» і «гоніння сліду» [9]. До сказаного треба додати, що про «звід» ідеться й у реконструйованому М.Б. Свердловим тексті згаданого «Закону Руського» [10]. За підрахунками О.М. Філіппова, із 43 статей Короткої Правди тільки три стосувалися цивільного права. Що стосується інших, то «величезна кількість їх, а саме не менше 30-ти статей, відносяться до права

кримінального, решта – до процесу». За його ж підрахунками, у Просторовій Правді (за Карамзинським списком) із 135 статей 28 «стосувалися права процесуального». Таке збільшення кількості статей Просторової Правди про судочинство О.М. Філіппов пов'язував з «указанням на зростання судової влади та її органів» [11].

У 50-х рр. XIV ст. розпочалася експансія Литви на Україну, а в другій половині XIV ст. більшість українських земель була приєднана до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (офіційна назва держави). У 1387 р. галицькі землі були захоплені Польщею [12]. Дещо раніше Закарпаття опинилося під владою Угорщини, а Буковиною заволоділо Молдавське князівство. Приєднання українських земель до складу сусідніх держав негативно вплинуло на долю української державності: вона була ліквідована. Надзвичайно тяжким і трагічним для України стало утворення після Люблінської унії (1569 р.) Речі Посполитою [12].

Захоплення й утримання українських земель польсько-литовськими феодалами поступово обумовило зміни як у судоустрої, так і в судочинстві України. Так, до кінця XIV ст. судоустрій і судочинство в тій частині України, що входила до Великого князівства Литовського, було подібне судоустрою й судочинству княжої доби. З кінця ж XIV ст. судоустрій і судочинство в Україні в складі цього князівства зазнали багатьох змін. Мережа судів як суб'єктів судового процесу стала надзвичайно розгалуженою [13]. У середині XVI ст. було проведено судову реформу. На Більському сеймі (1564 р.) магнатів і шляхту було позбавлено права судової юрисдикції. Великий князь створив у кожному з повітів, на які було розділено Велике князівство Литовське, земський, городський і підкоморський суди. Кримінальні справи розглядалися в городських судах. У містах, де діяло магдебурзьке право, судові справи розглядалися судовою колегією, яка складалася з війта й лавників. Їх юрисдикція поширювалася на міщан. Вагомою була судова компетенція церкви. Діяли церковні духовні та доменальні суди [14].

Деякі особливості мав процес розгляду справ у так званих копних судах (судах громад), діяльність яких здійснювалася в українських землях за часів їх перебування в складі Литви й Польщі. Право на існування копних судів було оформлено законодавчо, зокрема в статті 9 розділу XIV Литовського статуту 1588 р., яким вони за своїми функціями й самостійністю прирівнювалися до інших урядових судів [15].

В українських землях у складі Речі Посполитою в містах, які мали право на самоврядування, продовжували діяти норми магдебурзького права, певна частина яких стосувалася процесу.

Оригінальні судова система та процес існували в Запорізькій Січі – військово-політичній організації українського козацтва, яка виникла внаслідок стихійної колонізації земель Середнього й Нижнього Подніпров'я в середині XVI ст. У численних працях дослідників історії запорізького козацтва переконливо доведено, що Запорізька Січ була зародком української національної держави, продовженням національної традиції українського народу [16]. У запорізьких козаків склалася така судова система, за якої суд не був відділений від адміністрації. Нерідко вищою судовою інстанцією виступав найвищий орган – загальна козацька рада. Правом здійснювати судові функції наділялися представники козацької старшини, тобто кошовий отаман, військовий суддя. На місцях діяли паланкові й курінні суди. Судочинство здійснювалося в Запорізькій Січі згідно з нормами звичаєвого права. Одним із найважливіших принципів козацького правосуддя була рівність усіх козаків перед судом. Процес за своїм характером був обвинувачувально-змагальним.

Таким чином, у період перебування українських земель під владою Литви й Польщі функціонувала система різноманітних судових органів, які, спираючись на відповідні законодавчі акти й використовуючи норми звичаєвого права, здійснювали судочинство, за якого процес був переважно змагальним за своїм характером.

Протягом другої половини XIV – першої половини XVI ст. суди, які функціонували на українських землях, що знаходилися в складі Великого князівства Литовського, керувалися під час розгляду справ спочатку нормами звичаєвого права, Руської Правди, а згодом великокнязівським законодавством – першим збірником литовського кримінального та кримінально-процесуального права – Судебником Казимира IV 1468 р. [17], а також статутами, збірниками магдебурзького права.

Проте найбільш докладно в зазначений період, точніше наприкінці його, питання процесуального права вирішувалися в Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. Так, серед XIII розділів, на які поділявся цей Статут, окремий розділ (VI) присвячений організації суду й судового процесу [18]. Статут 1529 р. не був надрукований, а отримав розповсюдження в численних

списках [19]. У 1566 р. його було затверджено в новій редакції, і він також містив процесуальні норми [20].

Висновки. Дослідивши зазначені законодавчі акти й інші джерела, автори першої в Україні колективної монографії, присвяченої судочинству в українських землях у XIV – першій половині XVI ст., дійшли висновку, що в цей час «в більшості випадків процес мав змагальний характер» [21]. На їх думку, аналіз еволюції судочинства в українських землях у XIV – XVI ст. дає змогу визначити, зокрема, такі позитивні риси цього розвитку, як поступове відокремлення судової влади від адміністративної; спроба розмежування компетенції суду за колом справ; початок процесу формування інституту професійних суддів, а також гарантій їх безпеки; вихід на передній план здійснення правосуддя, а не одержання судової платні; початок відокремлення кримінального процесу від цивільного; становлення обов'язкового попереднього слідства в кримінальних справах, збору доказів і проведення слідства, що стає невід'ємною функцією посадових осіб, а не сторін справи; встановлення письмового порядку виклику відповідача до суду та ведення судових книг, у які записувалися вимоги позивача й судові рішення, що стало важливим кроком у наведенні порядку в судочинстві й позитивно впливало на подальший розвиток процесуального права [21].

Отже, відділення судової функції від адміністративної та створення судової незалежної системи свідчило про прогресивність суспільства, налагодження правосуддя. Проте ми можемо зробити невтішний висновок, що з давніх часів влада намагалася підкорити або зробити підконтрольною судову систему.

Список використаних джерел:

1. Коментар до закону «Про судоустрій України» / за заг. ред. В. Маляренка. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 174 с.
2. Історія держави і права України : [підручник] / за ред. А. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
3. Свердлов М. От Закона Русского к Русской Правде / М. Свердлов. – М. : Юрид. лит., 1988. – 176 с.
4. Петров И. Государство и право Древней Руси / И. Петров. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2003. – 412 с.
5. Чельцов-Бебутов М. Курс уголовно-процессуального права / М. Чельцов-Бебутов. – СПб. : Изд-во «АЛЬФА», Изд-во «РАВЕНА», 1995. – 846 с.
6. Беляев И. Лекций по истории русского законодательства / И. Беляев. – 2-е изд. – М. : Типография А.А. Карцева, 1888. – 212 с.
7. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984– . – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 432 с.
8. Хачатуров Р. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права / Р. Хачатуров. – Иркутск : Иркутский гос. ун-т им. А. Жданова, 1974. – С. 151.
9. Хачатуров Р. Становление права (на материалах Киевской Руси) / Р. Хачатуров. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1988. – С. 177.
10. Свердлов М. От Закона Русского к Русской Правде / М. Свердлов. – М. : Юрид. лит., 1988. – 176 с.
11. Филиппов А. Учебник истории русского права / А. Филиппов. – Юрьев : Печатано в типографии К. Матиссена, 1914– . – Ч. 1. – 1914. – С. 86–114.
12. Шевчук В. Історія української державності : [навчальний посібник] / В. Шевчук, М. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – С. 69.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995– . – Т. 1. – 1995. – С. 410–412 ; Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995– . – Т. 2. – 1995. – С. 219–222.
14. Верховний Суд України: історія і сьогодення, портрети й події / за заг. ред. В.Ф. Бойка. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 40.
15. Губик А. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. / А. Губик // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 115.
16. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для Українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2004. – С. 7.
17. Кузьминець О. Історія держави і права України / О. Кузьминець, В. Калиновецький, П. Дігтяр. – К. : Україна, 2000. – 429 с.

18. Пилипчук П. Апеляційне провадження у кримінальних справах / П. Пилипчук // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 2. – С. 55–57.
19. Пичета В. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. / В. Пичета. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 509.
20. Сурилов А. Общественно-политический строй Великого княжества Литовского / А. Сурилов. – Кишинев : Кишиневский гос. ун-т, 1961. – С. 16.
21. Суд і судочинство на українських землях у XIV – XVI ст. / за заг. ред. П. Музиченка. – О. : Астропринт, 2000. – С. 135–136.

СКОРОХОД И. Г.,
магистр юридических наук,
ассистент кафедры теории
и истории права
(Белорусский государственный
экономический университет)

УДК 342.74

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОБЯЗАННОСТИ И СОЦИАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВО: ИСТОРИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

На основе исторического анализа конституционных обязанностей граждан советского периода изучен процесс формирования в белорусском социальном государстве социального иждивенчества. Акцентируется внимание на первичности конституционных обязанностей государства по созданию надлежащих условий для достойного развития личности и построения социального государства. Сделан вывод, что социальное государство – это не льготы и «уравниловка», а конституционная взаимответственность участников общественных отношений: государства и граждан.

Ключевые слова: Республика Беларусь, конституция, конституционные обязанности, социальное государство, граждане советского периода, социальное иждивенчество.

На основі історичного аналізу конституційних обов'язків громадян радянського періоду вивчено процес формування в білоруській соціальній державі соціального утриманства. Акцентується увага на первинності конституційних обов'язків держави щодо створення належних умов для гідного розвитку особистості та побудови соціальної держави. Зроблено висновок, що соціальна держава – це не пільги й «зрівнялівка», а конституційна взаємна відповідальність учасників суспільних відносин: держави та громадян.

Ключові слова: Республіка Білорусь, конституція, конституційні обов'язки, соціальна держава, громадяни радянського періоду, соціальне утриманство.

On the basis of the historical analysis of the constitutional duties of citizens of the Soviet period studied the formation of the Belarusian social state of social dependency. The attention is focused on the primacy of the constitutional obligations of the state to create the right conditions for the proper development of the individual and the construction of the welfare state. It is concluded that the welfare state – is not the benefits and “egalitarianism” and constitutional mutual responsibility of participants of public relations: the state and citizens.

Key words: Republic of Belarus, constitution, constitutional duties, welfare state, citizens of the Soviet period, social dependency.

